

Szanyi Miklós: A válság hordaléka, hozadéka

Csütörtöki beszélgetések

2011. január 20.

A 2007-2010-es válság értékelése során abból érdemes kiindulni, vajon enyhültek-e a válságot kirobbantó gazdasági-társadalmi feszültségek, amelyek már másfél-két évtizede lappangtak a világgazdaság mély rétegeiben? A válság lefolyása, valamint a válság jelenségeire adott gazdaságpolitikai és intézményi válaszok vajon érdemben megváltoztatják-e azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyek feszültségei most robbanáshoz vezettek? Nehéz egyértelmű választ adni, hiszen a válságra adott válaszok, alkalmazkodási folyamatok még zajlanak, illetve az egyes országok, régiók érintettsége, reakcióik eltérőek a válság különféle dimenzióiban. Az eddig bekövetkezett változások irányát és az eddigi elmozdulás mértékét néhány kiemelt területen azért meg tudjuk ítélni.

1. A válság kiemelt területei

Négy olyan folyamatot emelünk ki, amelyek már évtizedek óta zajlanak és a válságot kiváltó feszültségeknek lényeges forrásai. Az első a világgazdaság pénzügyi szektorának fejlődési folyamata a globalizáció keretei között. A globális pénzpiacok kialakulása következtében a pénzügyi befektetések és egyéb műveletek hatóköre, mozgástere minden más gazdasági tevékenységnél gyorsabban fejlődött és bővült. Az elektronikus technológiák segítségével a pénz maga is elektronikus jellé változott, amit gyakorlatilag költség nélkül szinte tetszőleges földrajzi dimenziókban és minden korábbinál sokkal bonyolultabb üzleti megoldások, „termékek” formájában lehet adni-venni. A pénzügyi szektor azonban nem csupán a saját hagyományos szerepkörét megtartva bővült, de háttérbe szorította a reálszféra ágazatait a gazdaság fontos területein. Behatolt a reálszféra működési logikájába a tulajdonosi viszonyok változása, a pénzügyi befektetők térnyerése révén. A legnagyobb iparvállalatok erőforrásaik jelentős részét pénzpiaci műveletek tranzakcióira fordítják, minthogy ebben a szférában magasabb hozamot képesek elérni, mint hagyományos tevékenységükkel. A pénzügyi szféra aránytalan térnyerését, a gazdaság egészének működési logikájában bekövetkezett változást Susan Strange már két évtizede a „kaszinó-kapitalizmus” kifejezéssel jellemezte.

A második terület, ami persze szorosan kapcsolódik az előzőhöz, de annál jóval általánosabb érvényű, az etika kérdése. Itt az etikáról nem csupán a társadalmi igazságosság, méltányosság vonatkozásában beszélünk, hanem úgy is, mint racionális üzleti döntések meghozataláról. Állítható, hogy a válságot megelőző 15-20 évben egyre több, és egyre nagyobb horderejű kérdésben született etikátlan, sok esetben szándékosan rossz vagy irracionális döntés. Ezt a problémát több területen is lehet vizsgálni, igazolni. A fogyasztás egy ilyen kiemelt terület. A növekedésorientált gazdaságpolitika, az üzleti vállalkozások belső növekedési kényszere és a fogyasztók marketing eszközökkel is pumpált „telhetetlensége” olyan helyzetet teremtett, hogy a világgazdaság jelentős térségeiben (lényegében a fejlett világ egészében) a lakossági és közületi fogyasztás sok éven keresztül meghaladta a ténylegesen megtermelt jövedelmek mértékét. Hatalmas mértékű túlfogyasztás alakult ki, amire persze jelentős mértékű termelési

kapacitások épültek ki, sajátos túltermelési helyzet jött létre. A mértéktelen, hitelből finanszírozott fogyasztás a fogyasztó, az értékesítő és a finanszírozó részéről is súlyos etikai problémákat vet fel (többnyire irracionális döntések, esetenként félrevezetések, csalások formájában). Etikai problémákat vet fel a növekedésorientált gazdaságpolitika és az ezt megvalósító intézményrendszer működése is. Az amerikai jelzálogpiaci válság például jelentős részben a növekedésorientált amerikai gazdaságpolitika támogatására felpuhított pénzügyi szabályozás következtében alakulhatott ki. De Paul Krugman szerint az Euro bevezetése is etikátlan (mert gazdasági racionalitással nem kellően megalapozott) lépés volt. Természetesen az etikátlan magatartás a vállalati működésben is lépten-nyomon tetten érhető. Az ENRON-botrány nem elszigetelt jelenség volt, a tőzsdei árfolyam-maximalizálás vállalati célját a végsőkig, az ENRON esetében a csalásokig hajszoló vezetői magatartás súlyosan etikátlan. Hasonlóan súlyosan elmarasztalható szerepet játszottak a kreatív könyvelési botrányokban, de a mostani pénzügyi válság előidézésében is a pénzügyi- és üzleti tanácsadó cégek, amelyek tanácsadóként, és mint a minőségbiztosítást szavatoló intézmények nyilvánvalóan egymással összeférhetetlen funkciókat láttak el párhuzamosan.

A válság harmadik mozzanata a jóléti társadalom, a jóléti állam fenntarthatósága. Ebben az esetben lényegében egy évszázados fejlődési folyamat eredményeként kialakult intézményrendszer, társadalmi szokásrendszer került válságba. Ennek alapja többérté, legfontosabb az intézmények létrehozásakor jellemző demográfiai, foglalkoztatási viszonyok teljes átalakulása, illetve az államok teherviselési képességének hanyatlása. Ez utóbbi folyamat nem csak a belső viszonyok megváltozása miatt ment végbe, hanem a világgazdasági erőviszonyok megváltozása is szerepet játszott ebben. A jóléti társadalmak fenntarthatóságának kérdése a válság szempontjából azért fontos, mert az országok jelentős része éppen ezen intézmények finanszírozhatatlansága miatt halmozott fel tetemes adósságokat. Egy másik aspektusa ennek a kérdésnek a gazdaságok nagyfokú merevsége, amely a jóléti intézmények működtetése miatt alakult ki, elsősorban az Európai Unió tagországaiban. Az európai gazdasági tér versenyképességének hanyatlása nagy mértékben következik a jóléti intézmények miatt rugalmatlanná vált munkaerőpiac, foglalkoztatási szerkezet és tőkepiac alacsony hatékonyságából.

Végül, negyedikként szükséges foglalkozni a megváltozott világgazdasági erőviszonyokkal. Előrejelzések szerint 20 év múlva Kína gazdasága lesz a legnagyobb méretű a Földön, és India a harmadik helyre lép elő. Teljesen egyértelmű, hogy az erőviszonyok eltolódása nagymértékben hozzájárult a válságot tápláló gazdasági feszültségek felhalmozódásához. A versenyképességüket veszítő fejlett országok túlfogyasztási pozíciója azért is jöhetett létre, mert bár a gazdasági folyamatokban keletkező nyereség egyre nagyobb hányada vándorolt a feltörekvő gazdaságokba, az ott (egyelőre) jellemző magas megtakarítási hajlandóság miatt ezeket a jövedelmeket nem a jövedelmek tulajdonosai, hanem - visszahitelezve - a fejlett országok társadalmi fogyasztották el. Ha a feltörekvő gazdaságok nem forgatják vissza jövedelmeik nagy részét, akkor a túlfogyasztás finanszírozása megdrágul, feltehetőleg alacsonyabb szintű lenne. De mivel ez a fogyasztás táplálta gazdasági növekedésüket, ezért a feltörekvő gazdaságok érdeke is azt diktálta, hogy részt vegyenek ebben az aszimmetrikus körforgásban.

2. Feloldotta-e a feszültségeket a válság és a meghozott alkalmazkodási intézkedések?

Erre a kérdésre határozott nemmel lehet válaszolni. Minden jel arra mutat, hogy a válság hatására a gazdasági szereplők, az intézmények és a gazdaságpolitikák is főleg arra törekednek, hogy a válságot megelőző időszak „egyensúlyi viszonyait” helyreállítsák. Mint láttuk, nem beszélhetünk hosszútávon fenntartható egyensúlyi helyzetről a válság előtti 15-20 évben, éppen ellenkezőleg, ezen időszak elsősorban a műszaki-gazdasági paradigmaváltás és az ehhez kapcsolódó globalizáció következtében súlyos egyensúlytalanságokat és aránytalanságokat alakított ki. Az ezekhez a viszonyokhoz visszatérni óhajtó vállalati vagy kormányzati politika hosszú távon kudarcra van ítélve, mert a világ gazdaság fő fejlődési folyamataival szemben próbál munkálni.

Milyen jelei vannak a visszarendeződésre való törekvésnek? A pénzügyi szektor túlsúlyát és további fejlődési dinamikáját csökkentő, a szektor ellenőrzését biztosító hatékony állami vagy piaci intézmények létrehozására nem történtek kézzel fogható komoly lépések. Például, az Egyesült Államok törvényhozása 2010 júniusában egy olyan törvényt fogadott el, amely szinte nem is érinti a pénzügyi válság kialakulásában és kirobbanásában szerepet játszó piaci szereplők és intézmények működését. A túlfogyasztást némileg csökkentő korlátozásokat vezet be a hitelkártya forgalomban, igyekszik javítani a fogyasztóvédelmet a hiteltermékek vonatkozásában. Csak minimális mértékben csökkenti a banki működésben a derivatív ügyletek szerepét, a menedzsment javadalmazásának a tulajdonosok általi, nem kötelező kihatású véleményezése végképp nem tekinthető nagy horderejű lépésnek. A republikánus ellenzék még ezt a kilúgozott törvényt is vissza kívánja vonatni! De az Európai Unió sem áll a szabályozások tekintetében jobban, sőt! Például az adósságválságba jutott tagországok problémái ugyan világossá tették a közös valutának már a bevezetésekor sokak által hangsúlyozott kockázatait, de az integrációs folyamat további mélyítése, ami ezeket a kockázatokat csökkenthetné, éppen nem a válság időszakában esélyes, sőt. A tagországok nacionalizmusai rendre-másra előtérbe kerülnek.

Semmi jele nem látszik annak, hogy a válság konkrét kirobbanásában szerepet játszó súlyos etikai problémákat a szabályozás változtatásával vagy más módon igyekeznének elhárítani. A csodaszer továbbra is a növekedés, mégpedig ismét a hitelekből finanszírozott növekedés. A fogyasztás visszafogására csak végső esetben, kényszerből kerül sor, és Európában sok helyen ez is csak súlyos társadalmi feszültségek, zavargások és politikai konfliktusok árán lehetséges. Pedig mind a kialakult túlfogyasztási pozíció felszámolása, mind a jóléti szolgáltatások szintjének csökkentése elkerülhetetlen. Egyelőre csak az adósságok további halmozódását tapasztaljuk. Ennek a folyamatnak pedig a külső finanszírozás lehetőségei korlátot szabnak. Az USA speciális helyzetéből fakadóan ott ez a probléma kevésbé élesen jelentkezik. A világgazdasági súlyponteltolódás következtében a feltörekvő országok növekvő szerepet tudnak maguknak kivívni a nemzetközi szervezetekben, a világgazdaság működési kereteit biztosító intézményekben, ide értve a tőkepiacokat is. A térnyerést a fejlett országok szorult helyzete is indokolja: növekvő függőségük okán nincsenek abban a helyzetben, hogy a térnyerést tovább opponálják (mint ahogy ez az elmúlt évtizedekben történt).

3. Mi várható?

A közgazdász szakma többsége, amint az a válságra adott gazdaságpolitikai és intézményi reakciókon is látszik, képtelen elszakadni a XX. század fő elméleti irányzatainak eredményeire alapozó gondolkodásmódtól. A közgazdasági elméletek tételeinek gyakorlati alkalmazásait a mostani válság súlyos kritikával illette. Előtérbe kerültek a neo-schumpeteriánus gondolatok, a gazdaság hosszú ciklusaival foglalkozó elmélet, a vállalati működést, a piaci intézményeket magyarázó alternatív (nem neoklasszikus alapokon álló) elméletek. Ezek az alternatív közgazdasági iskolák azonban egyelőre csak kis súllyal szerepelnek a szakmai közéletben, és egyelőre nem tudtak olyan átfogó, koherens elméleti rendszert kialakítani, amely alkalmas lenne versenyképes gazdaságpolitikai alternatívák megalapozására. A 2007-2010-es válság tehát a közgazdaságtudomány válsága is.

Az új intézményi közgazdaságtan egyes ágai úgy foglalkoznak a hosszútávú növekedési ciklusokkal, mint komplex fejlődési szakaszokkal. A műszaki-gazdasági paradigmaváltásra alapozott fejlődési ciklusok először a gazdasági működés feltételeit alakítja át. Ez az üzleti aktivitást új irányokba tereli, és egyúttal egy magasabb szintű növekedési pályára is helyezi. A feltáruló új üzleti lehetőségek kiaknázása anomáliákon keresztül zajlik, ezek megszüntetése, az új fejlődési pálya játékszabályait kialakító intézményi és szabályozási változatok létrehozása képezi a fejlődési folyamat következő fázisát. A hatékonyabbá váló intézmények és szabályozás képes az új növekedési pálya stabilitását biztosítani. Az így kialakuló feltételrendszer sajátosságaihoz alkalmazkodik a gazdaságpolitika. Végül, de nem utolsó sorban, az így kialakult gazdasági mechanizmus törvényszerűségeit tárja fel és írja le a közgazdasági elmélet.

Mindebből természetesen következik az is, hogy a folyamat első szakasza jórészt próbálkozások és hibák sorozatát jelentő spontán fejlődési folyamat. Vagyis, a szabályozás, a beavatkozás jellemzően csak követni tudja a folyamatokat. De követnie mindenképpen szükséges annak érdekében, hogy az átalakulással járó feszültségek, robbanások legalább ne ismétlődjenek meg, ha már az újabb problémákat nem is sikerül minden esetben megelőzni. A válság eddigi története és a reá adott reakciók nem veszik figyelembe a játékszabályok hosszútávú változásait, illetve csak abban az esetben hagyják ezeket érvényesülni, ha rákényszerülnek. Márpedig a kikényszerített változás ára általában sokkal nagyobb, mint a reformoké. Persze a reformokhoz konszenzus szükséges, ezért minden értelmes hosszútávú elképzelés első lépése a közös gondolkodás, a közös érdekek megfogalmazása. Különben a változásokat a társadalmak nem irányítják, hanem elszenvedik. A válság egyik legfontosabb, aktuális tanulsága tehát az etikus, konszenzusos politizálás szükségessége nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt